

TEKST **PATRICK BERBEN**

De (im)materiële cultuur van de Xinguano-volkeren van Brazilië

Deel 5

Over geesten en maskers – eerste deel

In deze vijfde aflevering richten wij onze aandacht op de wereld van de geesten en enkele bijhorende maskers van de Xinguano-indianen uit het ‘Parque Indigena do Xingu’ gesitueerd aan de bovenloop van de Xingu, een zijrivier van de Amazone in Brazilië.

Vooraf: elk indianenvolk in deze regio heeft zijn eigen taal, grosso modo in te delen in drie taalgroepen. Tot de Arawak-taalgroep behoort de taal van bijvoorbeeld de Mehinaku, Wauja of Waura en Yawalapiti. Andere Xinguano-volkeren spreken talen uit de Tupi-taalgroep (zoals de taal van de Kamaiura en de Aweti) of de Carib-taalgroep (zoals de taal van de Kalapalo, de Kuikuro en de Matipu). Het Parque Indigena do Xingu is aldus een smeltkroes van talen en culturen die geleidelijk naar elkaar toegroeien door intertribale contacten en rituelen zoals de worstelgevechten (*bukabuka*), de dodenherdenking (*kuarup*) en de wederzijdse bezoeken met het ruilen van geschenken (*moitara*). Om een ritueel, een geest of voorwerp aan te duiden gebruiken wij in dit artikel bij voorkeur het woord uit de lokale cultuurgroep waarin het onderwerp is gekaderd.

Religie versus mythologie

Men kan bezwaarlijk spreken van een inheemse Xinguano-religie, in die zin dat er geen eredienst of een aanbedding van goden bestaat. Evenmin zijn er priesters of tempels.

In de diverse mythologieën, waarvan er vele varianten bestaan, wordt wel vaak verwezen naar een initiële scheppende kracht zoals bijvoorbeeld *Mavutsinin*. Dit is de oer-held van de Kamaiura, maar ook van andere Xinguano-volkeren, die in het begin der tijden de mens(heid) en de wereld heeft geschapen op een plek die als ‘*Morena*’ bekend staat, de thuisbasis dus van de eerste schepselen. Dit oer-dorp wordt in de verhalen gesitueerd aan de samenloop van de Ronuro, de Batovi en de Kuluene rivieren, die samen de Xingu vormen.

Een van de visgeesten die het Atushua-masker begeleidt.

In vele mythen fungeert Mavutsinin ook als wijze en inspirerende raadgever die met zijn oerkracht vorm geeft aan de gebeurtenissen en de menselijke problemen, als een soort eerste sjamaan. Mavutsinin leerde de Xinguano-mensen bijvoorbeeld om vis te eten – teken van beschaving - in plaats van rood doorbloed vlees van de jacht, dat mensen en dieren wild en agressief maakt. Hierdoor onderscheiden de Xinguanos zich van hen die zij beschouwen als ‘wilde indianen’, zoals bijvoorbeeld de niet veraf wonende Gê-sprekende Kayapo en Suyá.

Mensen uit hout

In een bepaalde versie van de oermythe doet Mavutsinin vijf mensen ontstaan uit vijf houten boomstronken, tegen een achtergrond van gezang en van het ritme van de *maracas* (rammelaars). Deze gebeurtenis wordt nog steeds ritueel nagespeeld in het kuarup-ritueel ter ere van belangrijke doden die aldus als het ware weer tot leven worden gewekt.

Een variante hierop is de Mehinaku-mythe die gewaagt van de ‘grootvaderschepper’ *Kwamutë*, die aanvankelijk uit diverse materialen – boomstronken, vogelnesten, vruchten, schelpen, burutipalm (*Mauritia flexuosa*) - de eerste mensen schiep; in casu vijf vrouwen, kopieën van de vijf geest-dochters van Kwamutë, de *Apapanyeshë*.

Van hem stammen ook de Zon (*Kamë*) en de Maan (*Keshë*) af, op hun beurt kinderen van zijn oer-dochter *Umëneschë* en de Jaguar Geest.

In een andere versie zijn de mensen (resp. de beschaafde indianen, de blanken en de ‘wilde indianen’ d.w.z. zij die jagen en rood vlees eten) in verschillende huidtinten geschapen uit de traditionele lange

bogen dienstig voor de visvangst, en zijn zij weggezonden naar de diverse uithoeken van de wereld, waaruit de volkeren zijn ontstaan.

In de vele verhalen komt één gemeenschappelijk element naar voren, namelijk dat mensen gemaakt zijn uit hout. Dit komt terug in het Mehinaku-woord voor 'lichaam' zijnde 'umé', hetgeen 'tronk' betekent; een stuk van een boomstronk. De boomstronk belichaamt in het kuarup-ritueel ook de tot leven te wekken overledene.

De geesten

Volgens de Waura-versie leefden de mensen aanvankelijk onder het grondoppervlak, beneden in de termietenheuvels en werd de aarde bezet door planten en dieren. Pas later werden de mensen naar het aardoppervlak gebracht, waar zij nu nog leven en wonen.

In de kosmologie van de Xinguano-volkeren zijn planten en dieren échte levende wezens, die deelnemen aan het maatschappelijk leven en in die zin zijn zij participerende geesten. Die geesten (door de Mehinaku 'apapanai' genoemd, door de Waura 'apapaatai') werden door de mens verdreven naar de rivier en naar het woud. In het bijzonder naar de rand van het woud nabij het dorp, van waar zij nu nog steeds de mensen belangstellend in de gaten houden. Zij kijken vanuit de woudrand naar het circulaire dorp, zien alles, weten alles van iedereen, en de Xinguanos zijn zich op hun beurt erg bewust van hun aanwezigheid. De wisselwerking tussen geesten en mensen blijft echter een précaire aangelegenheid en de indianen zijn kwetsbaar voor een bezoek van een (kwaadwillende) geest.

Aanval

Intrinsiek is een geest (door de indianen vaak ook aangeduid met het Braziliaanse woord 'spirito') goed, maar soms wil een geest bezit nemen van een individu en een stukje van diens ziel meenemen naar zijn geestenwereld, hetgeen een gevoel van onbehagen en ziekte nalaat bij de belegerde mens. Vooral een persoon die uit evenwicht is door onvervulde

verlangens of nood, is vatbaar voor een kwalijk bezoek van een bepaalde geest. Er ontstaat dan een soort verwijdering tussen lichaam en ziel. De geest die op de uitkijk staat is zich hiervan onmiddellijk bewust en kan in een flits tot de aanval overgaan. Hiertoe neemt de geest dan de vorm aan van een dier (bv. een slang), of een mens (bv. een bloedmooië vrouw), of een natuurfenomeen (bv. een wervelwind), hetgeen hij gebruikt als fysieke camouflage om zijn slachtoffer te benaderen.

Planten en dieren zijn échte levende wezens

Verzoening

Het kwalijke bezoek van een geest – te onderscheiden van het fenomeen hekserij - kan door het wegnemen van stukjes ziel ziekte veroorzaken en het zal de sjamaan (pâjé) behoren dit uit te zoeken.

Welke geest heeft de patiënt bezocht? In welke gedaante? Welke remedie kan hieraan verhelpen? Vaak zal de bezochte persoon of het gehele dorp daarna overgaan tot een soort verzoenings- en genezingsritueel waarbij de geïdentificeerde geest met de nodige égards wordt benaderd en tevreden gesteld, onder meer door optredens met muziek, gezang, maskers en het ter beschikking stellen van voedsel en geschenken. Dit geeft vaak aanleiding tot de opbouw van een 'maskerfestival' dat de rust en het evenwicht in mens en maatschappij ritueel moet herstellen en de verzoening met de geesten tot stand brengen. In de marge vermelden wij dat alles wat met maskers en rituele fluiten te maken heeft een loutere mannenaangelegenheid is en door de vrouwen eerder als erg intimiderend wordt ervaren.

Maskerfestival

Er zijn ontelbare geesten in een bepaalde hiërarchie van belang en impact. Vele daarvan zijn gerelateerd aan een specifiek masker met bijhorende outfit die bij hun verschijning in het publiek hun daadwerkelijke aanwezigheid oproept. De wekenlange opbouw van een maskerfestival met de bijhorende taquara-fluitenrituelen, waarbij men van

Boven: Tijdens een maskerfestival maakt het grote Atushua-masker, vergezeld door visgeesten, met wiegende bewegingen en sissende geluiden een rondgang in het circulaire dorp. Het is een moment van angst voor de invloed van de geesten, maar ook van sociale cohesie, nu het ganse dorp verbonden is in één ritueel van genezing en traditionele schoonheid (gezing, fluitmuziek, versiering).

Foto Gustaaf Verswijver, © Néprajzi Etnografisch Museum van Budapest

Onder: Binnenzicht in het centrale mannenhuis (maskerhuis) waar de grote maskers worden gemaakt. Rechts een nog niet beschilderd Atushua-masker. In het midden het ronde frame voor het tweede Atushua-masker. Centraal achter is een zogenaamd 'Grote Kop'-masker te zien, gemaakt van een grote kalebas. Dit Grote Kop-masker is ook een sterke geest en wordt gedragen door het hoofd er volledig in te steken. Foto Gustaaf Verswijver, © Néprajzi Etnografisch Museum van Budapest

Het eens zo angstaanjagende Atuschua-masker leunt uitgerafeld tegen het mannenhuis. Het is de (nog steeds gevaarlijke) schim van de machtigste geest bij uitstek. Het zal later verbrand worden.
Foto en © Patrick Berben

Na het masker-festival wordt het Atuschua-masker in de nabijheid van het mannenhuis bewaard om langzaam uiteen te vallen en zijn wezen en kracht te verliezen, aangetast door weer en wind. Het wordt nog tijdelijk gevoed en in ere gehouden, maar uiteindelijk verbrand...
Foto en © Patrick Berben

maloca (woning voor meerdere families) naar *maloca* trekt, de gezangen en het verdelen van voedsel voor geest en mens, zal het genezingsproces van de zieke-met-de-gestolen-ziel op gang brengen en de eenheid van ziel en lichaam herstellen. De aanvankelijk kwalijke geest wordt aldus omgevormd tot een bondgenoot en beschermer. Maskersfestivals kunnen gezien worden als therapeutische tussenfasen, waar zowel de zieke als het dorp door een genezingsproces gaan. Het is tevens de gelegenheid om te innoveren: er ontstaat nieuwe muziek, nieuwe design aan lichaamsversiering en –beschildering, kortom de traditie wordt verrijkt.

Andere relaties

Tevens wordt langzaam een soort vriendschapsband tot stand gebracht met de aanvankelijk kwalijke geest die voortaan een beroep zal kunnen doen op de genezen zieke (die ‘*sponso*’ wordt genoemd) als een bondgenoot, om hem in ere te houden en te behagen met voedsel (maniok-pap, vis) en andere leuke dingen (gezing, fluitmuziek, lichaams-beschildering, dansmasker). Een tevredengestelde geest zal langzaam veranderen in een beschermende geest en niet alleen de ‘bezetene’, maar het gehele dorp heeft daar baat bij. Een ‘*sponso*’ bouwt via een maskerfestival niet alleen een betere relatie op met de wereld van de geesten, maar verstevigt ook zijn positie en relatie met de dorpsgenoten via het netwerk dat nodig is om het festival te organiseren. Hierbij moet hij immers beroep doen op bevriende derden zoals andere bezitters van geesten/maskers, of op mensen die vis vangen en maniok bereiden, of bij de aanschaf van dure kleurstof (bv. rode urucu) en het verwerven van materialen en traditionele attributen, enz. Dit is uiteraard een kostbare aangelegenheid, die echter op termijn zijn positie en reputatie in de gemeenschap versterkt en aanleiding zal zijn tot wederdienst.

De opper-geest Atushua

Maskers worden gemaakt door de mens, maar bewoond door de geesten.

De geest Atushua verschijnt vaak in de vorm van een wervelwind

Het meest indrukwekkende en gevreesde masker is dat van de geest *Atushua*. Het treedt vaak, zoals vele maskers, in duo op, in een mannelijke en vrouwelijke versie. Het is een gigantisch circulair masker van soms meer dan twee meter doorsnee, gemaakt van gevlochten palmvezels op een frame van hout, met een doorzichtige driehoekige figuratie in stof. Aan de randen zijn er rafelige partijen palmvezels vastgemaakt die het lichaam verhullen. Het zware masker wordt vastgehouden en licht omhoog geduwd met twee handvaten. Het masker begeeft zich op het centrale plein en maakt wiegende dansbewegingen, gadeslagen door de uitlopende dorpsbewoners, met de vrouwen op afstand. De geest die zich manifesteert in het masker is vaak een dier, dat op het masker wordt geschilderd en dat door de sjamaan in trance wordt onthuld. Dat kan bv. een slang of een piranha zijn.

Deze geest-op-zoek-naar-mensen, *Atushua*, zoekt een stoffelijke verschijningsvorm om zich te tonen in het dorp. Vaak is dat in de vorm van een wervelwind. Reden waarom een wervelwind in de natuur door de Xinguanos intuïtief wordt geassocieerd met de aanwezigheid van of een aanval door *Atushua*. Doorgaans veroorzaakt dit paniek, omdat de wervelwind (= *Atushua*) een mens kan meenemen naar de onbereikbare geestenwereld. Ook vuren aan de horizon kunnen wijzen op zijn nabijheid. *Atushua* maakt bovendien een intimiderend sissend geluid en imponeert door zijn grootte en aanvalskracht.

Niet alleen genezingsritueel

Voor het *Atushua*-masker wordt aangevend in een dansritueel ter genezing van een zieke en heling van het dorp, wordt het beschilderd en wordt er de voorstelling van het dier op aangebracht waarvan de geest bezit heeft genomen van de zieke geworden persoon. Deze laatste wordt ook een soort ‘eigenaar’ en beschermheer van de geest en heeft de opdracht om door dans, gezang, rite en ook voedsel de geest te behagen en – in plaats van ziekte – zijn gunsten en bescherming te bekomen.

Door het verloop van het maskerfestival, waarin Atushua de prominente rol speelt, samen met tientallen andere ondergeschikte gemaskerde geesten, kan de aanvankelijk kwalijke aanval op de persoon geleidelijk over gaan in heling voor de zieke en in een heilzame relatie met het dorp. Het maskerfestival is ook een periode waarin de gemeenschap groeit in haar traditionele leven. De gemaskerde geesten kunnen tijdens maskerfestivals nieuwe kennis overdragen en de mensen inspireren met nieuwe muziek, design, dans en genezings-therapieën.

Nog even meegeven dat een maskerfestival niet alleen als genezingsritueel wordt ingezet, maar dat ook bepaalde tijden van het jaar aanleiding geven tot zulke optredens van de maskers. Zo is er bijvoorbeeld een groot maskerfeest voor gezamenlijke visvangsten of bij de pequi-vruchtenoogst (*Caryocar basiliense*), telkens om de geesten overvloed en gunsten af te smeken. Aangezien vis een belangrijke rol speelt in de Xinguano-cultuur en -voeding, zijn er vele variaties aan visgeesten en vismaskers, waarover in een tweede deel meer.

Ontwijding

Een 'sponso' zal in de loop van zijn leven regelmatig moeten optreden in een maskerfestival en hier bij zijn beschermgeest uitbeelden en behagen. Hij zal in die tussentijd voor het masker en de fluit (de stem van de geest) moeten zorgen en deze bewaren in zijn maloca-woning of in het fluitenhuis. De begeleidende fluiten hebben een bijna sacrale status en worden zorgvuldig bewaard en bewaakt. Maar de maskers zullen langzaam vervallen. Na het optreden van het Atushua-masker, vaak in gezelschap van andere ondergeschikte geesten-maskers die in een volgend artikel besproken worden, rust de geest/het masker uit in de omgeving van het centrale mannenhuis. Midden op het dorpsplein ontrafelt het langzaam en verliest het zijn macht/kracht. Af en toe wordt het gevoed om de geest niet te ontstemmen. De wind en de tijd doen hun werk en na enige tijd wordt het masker verbrand.

Na het optreden van het Atushua-masker, rust de geest

Patrick Berben is advocaat en sociaal-cultureel antropoloog (K.U. Leuven). Hij heeft sedert 1981 veldwerk verricht bij vee-nomaden in Oost-Afrika en bij indianen-volkeren langs de Xingu-stroom (Amazonë, Brazilië).

Of het komt in een museum terecht: bij gelegenheid van EUROPALIA BRAZIL in Brussel in 2011 werden een 24-tal Mehinaku-maskers, die in 2011 ritueel hadden opgetreden en gefunctioneerd in het Mehinaku-dorp Utawana, geïnstalleerd in het Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Daaronder bevond zich het reusachtige Atushua-masker dat op de bijgaande foto's voorkomt. Zij maken er nu deel uit van de vaste collectie.

Dit was een project van mijn vriend en antropoloog dr. Gustaaf Verswijver, onder meer specialist van de Kayapo-indianen en andere Amazonevolkeren, die ik ter voorbereiding van dit initiatief in 2010 kon vergezellen naar het Parque Indígena do Xingu in Brazilië.

Foto's

Enkele van de bijgevoegde foto's zijn van de hand van dr. Gustaaf Verswijver en van zijn echtgenote Martine De Roeck en werden speciaal voor dit artikel ter publicatie vrijgegeven door het Néprajzi Etnografisch Museum van Boedapest, dat de copyrights van zijn wetenschappelijk archief heeft verworven; waarvoor dank.

In de volgende editie worden enkele specifieke Xingu-maskers besproken onder meer het apenmasker, de grote houten maskers, het aga-masker en het kalebas-masker. Sommige daarvan komen uit de collectie van de Duitse antropoloog Günther Hartmann, die als een van de grote kenners van de Xinguano-cultuur en in het bijzonder van de Xinguano-maskers wordt beschouwd. Zie onderstaande literatuurlijst.

patrick.berben@advocaat.be

Interessante literatuur in dit verband:

- Barcelos Neto, A.** (2004). *Visiting the Wauja*. Lisboa: Museu Nacional de Etnologia
- Gregor, T.** (1977). *Mehinaku*. Chicago: University of Chicago Press
- Hartmann, G.** (1986). *Xingu Unter Indianern in Zentral-Brasilien*. Berlin: Museum für Völkerkunde
- Hartmann, G.** (1995). *Masken und Körpersprache im Alto Xingu, Zentral-Brasilien*. Berlin: Verlag Painen

Twee houten Kuahahalu-maskers, die telkens een visgeest voorstellen, herkenbaar aan de tekeningen, staan klaar om uit de schaduw van de maloca te treden en zich tijdens een maskerfestival te tonen aan het dorp. Links de mannelijke (zwart), rechts de vrouwelijke (rood) variante.

Foto en © Patrick Berben.

Visgeesten, volledig in een outfit van buriti-palm (*Mauritia flexuosa*) staan klaar en treden op als assistenten van de grote maskers tijdens het Atuschua-maskerfestival. Foto en © Patrick Berben

Dagen voor het uitkomen van de maskers gaan deze Kalapalo-taquara-fluitisten van maloca naar maloca in een rituele dans ter ere van de geesten die worden opgeroepen voor het nakende maskerfestival. Op hun rug is het slangenmotief, dat ook Atuschua kenmerkt, geschilderd met rode urucu.

Foto en © Patrick Berben

